

**КЫРГЫЗ ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯСЫНЫН АЛГАЧКЫ ӨКҮЛДӨРҮНҮН ТИЛ ЖАНА
ЖАЗУУ МАСЕЛЕСИНДЕГИ РОЛУ**

РОЛЬ КЫРГЫЗСКОЙ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ В ПРОБЛЕМАХ ЯЗЫКА И ПИСЬМА

**THE ROLE OF EARLY KYRGYZ INTELLIGENTSE IN PROBLEMS OF LANGUAGE
AND WRITING**

Аннотация: бул макалада кыргыз интеллигенциясынын өкүлдөрүнүн тил жана жазуу маселесиндеги ролуна, коомдогу агартуучулук ишмердүүлүгүнө илимий анализ берилди. Белгилүү болгондой тил жана жазуу маселеси бул дүйнө эли колдонгон, жалпы адамзатты бири-бири менен байланыштырган каражат. Ар бир элдин, улуттун, этностун өзүнө таандык тили бар. Мына ошол тилдик каражаттын натыйжасында ар бир элдин, улуттун, мамлекеттин салт санаасы, маданияты, адабияты, илим-билими, цивилизациясы, саясаты жана башка ушул сыяктуу багыттары өсүп өнүгөт. Ошондуктан тилди сактоо, өстүрүү, байытуу ар бир элдин, жарандын милдети болуп саналат. Улуттун тили жана жазуусу ошол элдин жашоосу менен тыгыз байланышта. Тилдик фактыларды маданий феномен катары карасак болот, анткени маданияттын өнүгүү динамикасы тил аркылуу өлчөнөт. Улуттук тилдерге таандык материалдардан белгилүү болгондой, ар бир эл өз тили менен дүйнөлүк тилдердин катарын толуктайт.

Аннотация: в этой статье дан научный анализ роли представителей кыргызской интеллигенции в проблемах языка и письма, а также деятельности общественного просвещения. Как известно проблема языка и письма — это средство связывающее все человечество и используемое всеми народами мира. Неразрывное единство национального языка и письменности обретает в жизни народа многообразные воплощения. Языковые же факты и феномены культуры не поддаются строгому разграничению, потому что изменения, происходящие в сфере культуры отражаются в языке, языковая эволюции в свою очередь стимулирует ход культурных процессов. На конкретных языковых материалах кыргызского языка показано, что культура представляя собой наивысший семотической уровень принадлежит в равной степени как к миру языка, так и к миру действительной жизни людей. В данной статье даны научный анализ эволюции, языковая политика. Предложены обществом аналогия языковой политики народов мира.

Annotation: This article provides a scientific analysis of the role of representatives of the Kyrgyz intelligentce in the problems of language and writing, as well as the activities of public education. As you know, the problem of language and writing is a tool that connects all of humanity and is used by all peoples of the world. The indissoluble unity of the national language and written

language acquires in the life of the people diverse incarnations. Linguistic facts and phenomena of culture do not lend themselves to strict differentiation, because changes in the sphere of culture are reflected in language, linguistic evolution in turn stimulates the course of cultural processes. It is shown on specific language materials of the Kyrgyz language that culture, representing the highest semiotic level, belongs equally to the world of the language, and to the world of people's real life. This article provides the scientific analysis of the evolution of language policy. The society proposed an analogy of the language policy of the peoples of the world.

Түйүндүү түшүнүктөр: интеллигенция, тил, саясат, идеология, жадиличлик, мусулманчылык, сабаттуулук, сабатсыздык, агартуучулук, эволюция, улут, этнос, эл, идея, модернизация, ааламдашуу, дүйнө.

Ключевые слова: интеллигенция, язык, политика, идеология, джадидизм, мусульманства, грамотность, безграмотность, просвещения, эволюция, нация, этнос, народ, идея, модернизация, глобализация, мир.

Key words: intelligentsia, language, politics, ideology, Jadidism, Islam, literacy, illiteracy, education, evolution, nation, ethnos, people, idea, modernization, globalization, world.

Кыргыз элинин коомдук-саясий жашоосундагы демократиялык кайра түзүүлөрдүн таасири, бул элдин тарыхын кайрадан карап чыгуу багытына шарт түздү. Айрыкча инсан таануу багыты колго алынып, карт тарых барактарында катылып жаткан коомго өзгөчө пайда келтирген, коомду өзгөчөлөнгөн орду болгон инсандарыбыз жаңы тарых барактарынан орун алышты. Алар кыргыз интеллигенциясынын алгачкы өкүлдөрү болуп саналышкан илимий жана мамлекеттик ишмерлер Ишеналы Арабаев, Касым Тыныстанов, Петр Кузьмич Юдахин, Сатыбалды Нааматов жана Базаркул Данияров. Кыргыз интеллигенциясынын өкүлдөрүнүн тарыхтагы ордуна бир катар окмуштуулар тарабынан илимий анализ берилгендиги белгилүү. Ошентсе да алардын жалпы кыргыз коому үчүн, жалпы кыргыз эли үчүн жасап кеткен өзгөчө эмгектери бар. Атап айтсам, эл агартуу маселесин ишке ашыруу, жазуу жана тил маселеси. Тил демекчи, тил – бул дүйнө эли колдонгон, жалпы адамзатты бири-бири менен байланыштырган байланыш курал болуп саналгандыктан, геосаясий мейкиндикте дүйнө элдериндеги тил маселесинин актуалдуулугу артууда. Анткени анын жардамы аркылуу жашоо уланып, жалпы адамзат бири-бири менен байланышып, коомдогу функциясын аткарып келүүдө. Ар бир элдин, улуттун, этностун өзүнө таандык тили, билим деңгээли, дүйнө таанымы жана жазуусу бар. Мына ошол көрсөткүчтөрдүн натыйжасында ар бир элдин, улуттун, мамлекеттин салт санаасы, маданияты, адабияты, илим-билими, цивилизациясы, саясаты жана башка ушул сыяктуу багыттарынын динамикасы аныкталат. Ошондой эле бардык көрсөткүч тил аркылуу аныкталат жана ишке ашырылат. Ошондуктан жогорудагы кыргыз интеллигенциясынын алгачкы өкүлдөрү тилди сактоо, өстүрүү, байытуу, сабаттуулукту жоюу, элди илимге тартуу, жазуу саясатын туура жүргүзүү сыяктуу багыттарды өз кезегинде туура баамдашып, эл агартуу жаатында алгылыктуу иш аракеттерди жүргүзүшкөн. Кыргыз элиндеги араб тамгасы менен жазуу Он тогузунчу кылымдын алгачкы мезгилдеринен эле белгилүү. С.Кудайбергеновдун пикирине ылайык, «кыргыз элиндеги араб тамгасы менен башталган алгачкы басма иштери 1911-жылдарга таандык» [1.140]. Ал эми 1923-жылы К. Тыныстанов араб алфавитин кыргыз фонетикасындагы муктаждыктарга жакындатып, түзүп чыккан [2.93]. 1924-жылы И. Арабаев ушул алфавиттин негизинде алгачкы кыргыз алиппесин түзгөн

жана ошондой эле кыргыз элинин алгачкы газетасы «Эркин-Тоо» жарык көрө баштаган [3.93]. 1925-жылы 25-27-майда Пишпекте Кыргыз Автономиялуу областынын биринчи илимий-педагогикалык съезди болуп, анда араб алфабити официалдуу бекитилген [1.140].

Тарыхый маалыматтардан белгилүү болгондой Кара-Кыргыз автономиялуу областынын түзүлүшү менен, өлкөдө Кара-Кыргыз илимий-усулдук комиссия түзүлүп, бул академиялык борбордун жетекчиси болуп, И. Арабаев, ал эми орун басары болуп Касым Тыныстанов, окмуштуу катчы К.Юдахин ошондой эле Б. Данияровдор иштешкен [4.39]. А.К. Болпонова өзүнүн илимий изилдөөсүндө «Илим комиссиясындагы негизги роль И.Арабаевге таандык болуп, ага бир катар оор милдеттер жүктөлгөндүгү, ал эми К.Юдахин кыргыз тилинин сөздүгүн түзүүгө чоң салым кошкондугу, ал эми Б. Данияров жана К. Тыныстановдун кыргыз тилин реформалоодогу ролунун чоң» экендигин баса белгилеген. Мындай маалыматтарды архив барактары менен бекемдей кетсем, 1925-жылы 1-январда элге билим берүүнү жакшыртуу максатында, агартуу мекемелеринин тармактары түзүлө баштаган (ф.652, оп.3, л.7) [5]. Эл агартуу комиссариаты жалпы эл массасынын сабатсыздыгын жоюу аракетин көрүп («Доклад о постановке дела народного просвещения в Киргизской Автономной области» (ф.1384, оп.1, ед, хр. 55, л. 13)) [6], бирок, билимдүү улуттук кадр маселеси, эне тилиндеги окуу китептери менен камсыздоо маселеси, котормо иштери кыйынчылык жаратып турган. Андан сырткары араб алфабитине өтүү, андан соң латын тамгасына көчүү сыяктуу назик маселелер да кыргыз интеллигенциясынын сап башында турган өкүлдөрдүн мезгилине дал келген. Кыргыздар араб алфабитин 1924-1928-жылдар аралыгында колдонушкан.

Архивдик маалыматка ылайык, Кара-Кыргыз илимий-усулдук комиссиянын төрагасынын орун басары К. Тыныстановтун жетекчилиги менен 1927-1928-жылдары Кыргыз Комитетинин жыйынын отчетундагы негизги маселе катары 1928-жылдын 1-сентябрынан жаңы алфабитке өтүү маселеси каралган. Мында араб алфабитине өтүү менен жетишилген ийгиликтер белгиленип, ошондой эле араб алфабити менен иш алып баруудагы кыйынчылыктар, тактап айтканда, араб алфабитинин кыргыз тилинин күн санап өсүшүн канааттандыра албагандыгы, анын курамындагы үндүү тамгалардын, айрыкча ичке үндүүлөрдүн жетишсиз болгондугу, бир эле тамганын сөз башында, ортосунда, аягында үч түрдүү өзгөрүп жазылуусу, оңдон солго карай жазуудагы кыйынчылыктар ошондой кыргыз тилинин тыбыштык өзгөчөлүктөрүн толук тейлей албоосу тууралуу бир катар ойлор ортого салынган. Ошол жыйындын жыйынтыгы араб тамгасы менен параллел 1928-жылдын 1-сентябрынан латын тамгасын киргизүү жана колдонуу чечимин чыгарган. Ошентип, 1928-1929-окуу жылында бардык кыргыз мектептеринде, кесиптик техникалык окуу жайларында латын тамгасында окутуу колго алынган. Ушул эле архив барактарында жаңы алфабит менен басмаканадан чыгаруу иштери, окуу китептеринин жана адабияттарынын саны төмөнкүдөй берилген. 1926-1927-окуу жылында беш түрдүү аталышта кырк беш миң даана көрсөткүчтү берсе, 1927-1928-окуу жылында он тогуз аталышта жүз сегиз миң беш жүз даана экендиги айтылат. Алардын ичинен 50% басмага берилгендиги кошумчаланат. Ал эми мезгилдүү басма сөз жаатында болсо, 1926-1927-жылдары газета 2 даана, 1927-1928-жылдары газета 2 даана, журнал 2 даана чыгарылгандыгы белгилүү. Ошентип, Кыргыз АССРинин Борбордук Аткаруу Комитетинин токтому менен латын алфабити мамлекеттик алфабит болуп таанылып, иш өндүрүшүндө араб алфабити менен катар колдонула баштаган. 1927-жылдын аягында латын алфабити иш өндүрүшүндө дээрлик колдонула баштаган. Демек, кыргыз

интеллигенциясынын алгачкы өкүлдөрүнүн эл агартуу жаатында жүргүзгөн иш-аракеттеринин натыйжасы бүгүнкү күн үчүн тарых болуп, учурдагы жетишкендиктердин өзөгүн түзөт. Өз мезгилин саясатына, өнүгүү багытына, жашоо агымына ыңгайлашуу менен коомго алгылыктуу эмгектерин арнашкан. Алардын өрнөктүү өмүрлөрүнөн сабак алуу бүгүнкү муундун милдети.

Колдонулган адабияттар:

1. С. Кудайбергенов. Орфография кыргызского языка//Орфографии тюркских литературных языков СССР-М.: Наука, 1973-с.140-144.
2. С. Кудайбергенов. Совершенствование и унификация алфавита кыргызского языка(рус.)//Вопросы совершенствования алфавитов тюркских языков СССР.-М.: Наука, 1972.-с.93-98.
3. М.И. Исаев. Языковая строительство в СССР.-М.: «Наука», 1979,-с.90-93.
4. А.К. Болпонова Касым Тыныстанов – ученый и государственный деятель Кыргызстана //дисс на соискание ученой степени канд. ист. наук. Бишкек 2003. С.39.
5. Материалы по введению алфавита в учебных заведениях Кирг ССР, о состоянии народного образования (ф.652, оп.3,л.7).
6. Материалы о введении в Киргизской АССР нового киргизского алфавита (ф.1384, оп.1, ед, хр. 55, л. 13)).